

тидесятники в жизни страны» — Режим доступа: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/SHestidesyatniki-itogi-bezdufnogo-puti>

11. *Верт Н.* Історія радянської держави (1900—1991) / Н. Верт. — М.: Весь мир, 2001 — 543 с.

12. *Хоскинг Д.* Історія Советського Союзу 1917—1991/ Д. Хоскинг. — С.: Русич, 2001 — 496 с.

13. *Захаров Ю.* Опозиція в Україні (50—80ті рр.) / Ю. Захаров. — Х., 2003. — 320 с.

14. *Мороз Р.* Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. — Львів: Свічадо, 2005. — 216 с.

15. *Курносів Ю. О.* Інакомислення в Україні (60-ті — п.п. 80-х рр.) / Ю.О. Курносів. — К., 1994. — 221с.

16. Доброокий: Спогади про Івана Світличного / ред. рада: В. Шевчук та ін.; сост.: Л. Світлична, Н. Світлична. — К.: Час, 1998. — 575 с.

17. *Плющ Л. І.* На карнавалі історії. Свідчення / Л. І. Плющ — К.: Факт, 1979. — 632 с.

18. *Руденко М.* Найбільше диво-життя: спогади / М. Руденко — Київ, Едмонтон. Торонто: Канадський інститут українських студій: ТАКСОН, 1998. — 368 с.

19. *Вудка В.* Московщина / Вудка В. — Израиль: Морія — 1984 [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.belousenko.com/books/vudka/vudka_moskovsina.html

1.11. Революційний стрибок до політичної нації: Україна на шляху до власного суверенітету

І. Д. Дугко, О. І. Маманчук

Політика перебудови в СРСР стала потужним поштовхом національного відродження українського суспільства, найбільш вагомим політичним здобутком якого стала державна незалежність України. Національно-державні процеси в Україні в цьому відношенні набули справді революційного характеру, хоча пробудження та активізація українського суспільства протягом перебудови зумовлювалася початково не стільки національно-державними або національно-політичними, скільки соціально-економічними тенденціями.

Показово, що сам процес перебудови ініціювався його лідерами з метою прискорення соціально-економічного розвитку суспільства як тенденції, що мала ліквідувати очевидне (й усвідомлене навіть на рівні найвищого керівництва КПРС) відставання Радянсь-

кого Союзу від країн Заходу. Так, навіть недостатньо прискіпливий аналіз дозволяє зробити висновок, що економіка СРСР була далекою від здобутків людської цивілізації і справжніх потреб суспільства, декларативно орієнтованих на добробут і процвітання більшості громадян. Такі тенденції, будучи показовими для Радянського Союзу в цілому, діставали очевидне підтвердження й на прикладі Української РСР. Республіка займала 3 % території Союзу, але при цьому давала близько 1/2 всього чавуну, 40 % сталі і прокату, 1/3 вугілля, 60 % залізної руди, 20 % валового збору зерна, 50 % цукру й олії. Водночас на споживчий ринок працювало тільки 29 % підприємств, тоді як у світі це становило до 50—60 %. В Україні 50 відсотків підприємств обслуговували військово-промисловий комплекс. Це красномовно свідчило про нереалізовані соціальні можливості, що підтверджувалося тотальним дефіцитом і ставало підґрунтям принизливого радянського «жебракства» як явища, несумісного з тим способом життя, який панував у 1980-х роках на гребені НТР в інших країнах світу.

Але це був тільки верхній шар видимих негараздів. Внутрішня система суперечностей була пов'язана з відчуженням радянської людини від власності і влади. На макрорівні це стосувалося цілих націй і народів. Усе це приховувалося за доктринами «нової історичної спільноти», гаслами про дружбу, кампаніями продуманих і примусових національно-виховних засад, які в цілому мали приховати саму суть політичності націй. «Діячі 17-го року» міцно тримали важелі влади і не бажали їх віддавати будь-кому та за будь-яких умов змінювати суспільно-політичний лад. Одне слово, ленінський заповіт про те, що захоплення влади — це все, і воно завжди компенсує брак цивілізованості, мало не тільки теоретичне, а й цілком практичне значення. Але зазначене співвідношення сягало такої міри ваги політичності, що саме нею намагалися компенсувати недостатній рівень цивілізованості. Водночас не можна було приховувати, що радянська влада вже давно не була владою Рад, про яку Ленін писав як про шлях до соціалізму, «винайдений масами трудящих». Пішли в небуття з'їзди Рад, і з радами вже ніхто не радився. Діяли так, як вважала за необхідне партія, яку в брежнєвську добу в Конституції 1977 року було проголошено «ядром політичної системи» [1, с. 113]. Утім, деструктивні імпульси дедалі частіше зачіпали саму владу, поставивши її перед дилемою: чи далі «заганяти в стійло» народ? Чи проголосити реформи «згори»? А позаяк перше було вичерпано практикою «розбудови» і системною кризою, залишався другий варіант.

Горбачовська «революція згори» була спочатку далекою від справжньої революції. Але коли вона була проголошена як прискорення і показала, що необхідно докорінно змінити, перебудувати життя, суперечності, які незмінно несе розвал старого, надали процесу революційного характеру. Їх системність дістала своє втілення в етнонаціональних відносинах народів Союзу, що в свою чергу одразу поставило питання про його існування. Період реформ раптом виніс на поверхню ту істину, що кожна нація протягом свого розвитку творить певну власну національну ідею, яка є втіленням самосвідомості нації і поясненням перспектив її розвитку. Ясною стала проста істина, що людська цивілізація існує не в загальних, а в національних проявах. На цій основі гостро постало національне питання в Грузії, Нагорному Карабасі, Прибалтиці та інших національних анклавів колишнього Союзу. Серед них особливу роль відігравало українське питання як таке, що мало системоутворюючий характер як для республіки, так і Союзу в цілому від його заснування.

Показово, що український націоналізм (перманентно з додатком «буржуазний») постійно перебував у центрі уваги ідеологічних структур РКП(б) (згодом — ВКП(б)) у межах СРСР. Вже з кінця 1920-х років сталінське керівництво розпочало масову атаку проти найменших проявів української національної самобутності, оскільки політика українізації за її логічного завершення неодмінно становила б загрозу єдності Союзу. Мовилося б про витіснення з владних структур росіян і русифікованих представників інших національностей як носіїв комуністичної ідеології, а вони становили 95 відсотків радянського апарату України. Наразі в самій КП(б)У на початок 1920-х рр. українці становили менше 30 відсотків за 80 відсотків їх представництва в населенні республіки [2].

Відтак, протягом 1930—1980-х рр. націоналізм (найчастіше у формі проявів національної специфіки республіки) продовжував розглядатися як загроза тодішній системі, причому протягом тривалого часу навіть окремі незадоволення діяльністю органів влади чи її працівників трактувалися як «націоналістичні прояви». Відповідно до джерел, до «націоналістичних проявів» за «реального соціалізму» партійно-державна влада відносила: роздування національної специфіки, ідеалізацію історичного минулого своєї нації або народності; національний егоїзм, небажання визнати примат загальнодержавних інтересів, національне чванство; сепаратистські тенденції; ігнорування національних особливостей та інтересів інших націй і національних меншин, їхніх мови, культури, звичаїв;

нешанобливе ставлення до мови міжнаціонального спілкування; приниження ролі позитивного досвіду інших націй і народностей, їхнього внеску у розвиток економіки, техніки і культури країни; псевдопатріотизм; недооцінку масштабів допомоги інших націй, переваг інтернаціонального співробітництва; утиск інтересів представників інших націй у кадрових питаннях; консервацію негативних сторін старого національного побуту; негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів тощо [2].

Такі визначення за умов демократичного відродження України не тільки зумовили необхідність переосмислення поняття «націоналізм», «патріотизм», «нація», а й сформулювали підходи до проблеми громадянського суспільства, серцевину якого складає громадянська (політична) нація.

Осмислення цієї проблеми з усіма її суперечливими тлумаченнями відбувалося на тлі масових протестних виступів громадян України в другій половині 1980-х рр. в умовах відсутності серйозних зрушень у соціально-економічному житті республіки, неспроможності керівництва КПУ до змін, відставання перебудовчих процесів в Україні від тих, що відбувалися в центральних регіонах Росії та республіках Прибалтики. Проявом протестних настроїв стає поява численних неформальних груп, об'єднань та організацій політологічного, культурологічного, національно-пошукового характеру, діяльність яких сприяла відкритій критиці влади за консерватизм і безпорадність. Виникає широка позацензурна преса, відроджуються такі форми прямої демократії, як мітинги, збори, демонстрації. Посилюється інтерес до історії держави та українського суспільства.

Після аварії на ЧАЕС у 1986 році та за злочинної бездіяльності як союзного, так і республіканського керівництва в Україні утворюються різноманітні екологічні організації. 13 листопада 1988 року в Києві відбувся масовий екологічний мітинг, організований громадськими об'єднаннями «Спадщина», «Громада», «Зелений світ», «Ноосфера», «Зелене милосердя», «Небайдужі». Подібні заходи почали відбуватися в різних містах України. На Рівненщині, наприклад, знаковим став перший здолбунівський екологічний мітинг улітку 1989 року, який було підтримано представниками міст Шепетівка, Кременець, Рівне, Дубно, Острог, Славута та ін. Тут уперше було піднято національні синьо-жовті прапори та проголошено антикомуністичні й антиімперські вимоги [3].

Проте екологія була не єдиним спрямуванням діяльності неформальних організацій, які підійшли до осмислення проблем

національно-політичного розвитку України. Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації, молодіжні та студентські об'єднання. Негативне ставлення комуністичного керівництва до таких громадських новоутворень спричинило їх швидку політизацію, зумовлену відверто негативним ставленням до тодішньої політичної системи і національної політики центру.

Восени 1987 р. у Львові виникло «Товариство Лева», що поширило свої впливи й на інші міста республіки через свої тамтешні філії. Незважаючи на культурницько-етнографічний характер об'єднання, серед членів Товариства вже 1988 року сформувалося коло діячів, орієнтованих на глибоке осмислення національно-політичного та національно-державного розвитку України. У цей же період у Києві при будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб «Спадщина», у Київському університеті — студентське об'єднання «Громада». Їхня діяльність одразу виходить поза межі просвітницької та набуває політизованого характеру. Значний розголос не лише в Україні, а й за її межами отримав Український культурологічний клуб, що діяв у Києві. Влітку 1988 року створено Демократичний союз із широким спектром поглядів його представників — від ліберально-демократичних до соціал-демократичних або модернізованих комуністичних (сформованих у межах Демплатформи). У жовтні 1988 р. відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської організації «Зелений світ» [3].

У той же час після виходу з ув'язнення та повернення в Україну відомих політичних діячів, дисидентів-правозахисників В. Чорновола, Михайла та Богдана Горинів, відновлює свою діяльність Українська Гельсінська Група. Саме на її засадах утворилась Українська Гельсінська спілка (УГС), функціонування якої було проголошено 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові. Діяльність цієї організації мала особливе значення для подальшого розвитку політичного процесу в Україні. Йдеться не тільки про перехід від кола готових до самопожертви правозахисників на рівні Української Гельсінської групи (УГГ) до об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій загальнодержавного рівня — Української Гельсінської спілки (УГС), а й утворення організаційного підґрунтя офіційної політичної опозиції в Україні, що слугувала національно-політичній активізації і сформувала свою політичну програму під назвою «Декларація принципів УГС».

Серед ідей Декларації в аспекті національно-державного будівництва України — відновлення української державності як гарантії забезпечення усіх прав українського народу; визнання права

громадян чи їхніх об'єднань домагатися державності у формі як федерації чи конфедерації з іншими народами СРСР або Європи, так і повної державної незалежності...; відмова від імперіалістичного терміну «радянський народ»...; введення тимчасового запобіжного заходу проти багатолітньої політики русифікації у вигляді контрольованого права на в'їзд для постійного проживання й отримання громадянства; конституційне визнання статусу української мови як державної; надання гарантій національним меншинам на культурно-національну автономію. Відновлення в складі України Кримської автономії з організаційним поверненням репресованого кримсько-татарського народу; встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами на рівні посольств і консульств, взаємне представництво органів масової інформації, самостійне представництво України на міжнародних конференціях, спортивних олімпіадах і першостях, мистецьких фестивалях; передача фактичної влади в республіці з рук компартії до рад народних депутатів, обраних на альтернативній основі не більше як на два терміни підряд; право висування кандидатів усіма партіями, спілками, неформальними об'єднаннями, ініціативними групами громадян... [4].

Так, до весни 1989 р. в країні склалася принципово нова політична ситуація, різко відмінна від тієї, що була у 1985 і навіть у 1988 роках. Процес демократизації, на відміну від перших років перебудови, перестав бути справою верхів, розпочався рух знизу, з боку широких народних мас. Відбувається політизація громадської свідомості, поляризація та радикалізація суспільних сил. Процес утворення численних суспільних формувань активізується і відзеркалює різні настрої соціальних груп суспільства. Вже у березні 1989 року за активного сприяння УГС в Україні відбулася масштабна політична демонстрація та політичний страйк. УГС стає організацією, що відверто заявила про необхідність побудови самостійної Української держави. На першотравневу демонстрацію львів'яни вперше в Україні вийшли із синьо-жовтими прапорами.

Подальший розвиток подій вимагав консолідації національно-демократичних сил, і таку місію взяв на себе Народний Рух України за перебудову як організація, діяльність якої формально була започаткована в січні 1989 р. з ініціативи Української Гельсінської спілки і Спілки письменників України. Восени 1988 року з ініціативи партійного комітету київської організації Спілки письменників України була утворена ініціативна група сприяння перебудові на чолі з І. Драчем. Група розгорнула широку діяль-

ність, спрямовану на утворення масової громадсько-політичної організації. При цьому наголошувалося, що це має бути широкий народний рух, а не політична партія. З лютого по вересень 1989 року по всій Україні пройшли регіональні й місцеві установчі конференції «рухівців». 8—10 вересня 1989 року в Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який прийняв Програму і Статут організації, обрав її керівні органи (головою Руху було обрано поета І. Драча).

Специфікою суспільно-політичної діяльності Руху від самого початку була політична роз'єднаність її діячів на поміркованих і радикалів, де помірковані, переважно представники творчої і наукової інтелігенції (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко), виступали за суверенну Україну в рамках соювної федерації та лібералізацію КПРС, тоді як радикали, колишні дисиденти, правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара), вимагали виходу України зі складу СРСР та політичного плюралізму. Процес творення Руху можна було вважати барометром оцінки самосвідомості різних політичних сил, що діяли в Україні в межах демократичного табору. Утім, навіть за таких обставин Рух спромігся вийти на шлях об'єднання під його знаменами широких національно свідомих сил («рухівців»). Кого і чому називали «рухівцем»? Це було пов'язано з тим куди рухався Рух? А він став на широкий історичний шлях боротьби українського народу за соціальне і національне визволення.

Показником авторитетності Руху стало неухильне зростання його чисельності. Якщо на етапі організаційного оформлення Руху (в листопаді 1989 р.) чисельність його членів становила 280 тис. осіб [5], то вже у жовтні 1990 року, коли відбувалися II Всеукраїнські збори Народного Руху України (і коли в його назві вже не було слова «за перебудову»), він був наймасовішою організацією, в яку входило 663 тис. членів і близько 5 млн прихильників. Усього за оцінками експертів ідеологічного відділу ЦК КПУ наприкінці 1989 року соціальна база Руху становила близько 12 млн осіб [6, с. 91].

Впливовість Руху може пояснюватись ідеологічними засадами його діяльності, які враховували не тільки демократичні, а й національно-патріотичні устремління багатомільйонного й багатонаціонального українства. Так, на противагу мононаціональним фронтам в інших республіках Рух був орієнтований на дію як широке міжнаціональне громадсько-політичне формування (при запобіганні створення конкурентної їй організації типу інтерфронту [2]). У проекті рухівської програми зазначалося:

«Народний Рух України за Перебудову (Рух) — масова добровільна організація, яка базується на патріотичній ініціативі громадян Української РСР: українців, росіян, євреїв, болгар, угорців, поляків, молдаван, всіх національностей, які живуть на українській землі» [7].

З іншого боку, Рух мав стати «справжнім виразником життєвих і суспільних інтересів українського народу, людей інших національностей, що проживають на Україні»; «здійснювати зв'язки з українцями в інших братніх республіках та за кордоном» [7]. І далі, щодо національно-державної платформи Руху у відозві «До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки»: «Рух виступає за національне відродження українського народу, його суверенний розвиток на своїй історичній території, визнає законні національні права кожного народу, сповідує у взаєминах між людьми і народами вселюдські гуманістичні ідеали... Вільний розвиток і братерство народів — основоположний принцип Руху в національному питанні» [8].

Такий підхід був спрямований на консолідацію народу України як політичної нації. Водночас у документах Руху чітко простежується трактування української нації як етнічно орієнтованої спільноти. Так, звертаючись до українців, які проживають на території Української РСР і обрали своєю мовою російську або з відозвою «К русскому населению Украины» його рідною мовою [9] при засудженні антисемітизму, що виявився в роки сталінізму і брежнєвщини [10], або фашистського геноциду за часів Другої світової війни, Рух водночас наполягав на відродженні української національної символіки, яка «безпідставно трактувалась як націоналістична, зазнавала всіляких шельмувань і була несправедливо вилучена з історико-культурної спадщини українського народу» [11].

Відповідні ідеологічні настанови були притаманні й такому суб'єкту політичного процесу, як створене в лютому 1989 р. Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, яке до реєстрації Народного руху за перебудову виконувало низку його функцій щодо національного відродження України і суттєво вплинуло на формування національно-державної платформи демократично орієнтованого українства. Його діяльність відповідно до статуту спрямовувалася «на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя Української РСР, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності; збереження й розвиток національної культури й традицій українського народу, формування національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян, по-

долання національного нігілізму; гармонійний розвиток міжнаціональних відносин» [12].

У розгорнутому тлумаченні зазначені ідеї дістали висвітлення і в такому документі Товариства, як Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні суших. Серед кола позицій — турбота про майбутнє української мови «як однієї з найголовніших основ самобутності й духовності української нації», заклик до співвітчизників «виявити розуміння історичної відповідальності й послужити патріотичній справі нашого народу». По-друге, поєднання перспектив утвердження державного статусу української мови з відродженням «високих моральних критеріїв почуття національної гордості й гідності», «пошани до наших предків, які виплекали й зберегли нашу мову протягом століть соціального і національного гноблення». По-третє, сприйняття української культури як цілісності, що уособлює «культурну працю всіх українців» і стає «складовою частиною всеукраїнської культури — неповторного й багатоцінного надбання в скарбниці світової духовності» [13].

Теоретичні розробки Руху і супутніх йому структур стали проривом політичного мислення відносно перспективи розвитку українського суспільства, формування української політичної нації як підґрунтя єдиної, соборної незалежної України. Утім, їх реалізація наштовхнулася на відчайдушну протидію тодішнього республіканського компартійного керівництва, яке на перше місце ставило не проблеми українського національного відродження, а мету підпорядкування його позиції інтернаціоналізму в традиційному для компартії розумінні. Заради об'єктивності слід визнати, що й Рухові бракувало чіткої, прозорої, наполегливої системної й зафіксованої в документах стратегії і тактики щодо національно-державного будівництва, позиції тодішніх суб'єктів влади та політичних сил. Ситуацію ускладнювало те, що на цей час на базі Руху вже виникли Українська республіканська партія (УРП) і Демократична партія України (ДемПУ), які мали відмінності у підходах до різних (зокрема національного) питань. Між Рухом, цими та іншими новітніми демократичними партіями і Народною Радою у Верховній Раді не було належного зв'язку та єдиної, спільно виробленої лінії.

Саме в відході від ідеї консолідації навколо Руху можна побачити перший важливий крок назад від цілковитої перемоги української національно-визвольної революції, яка мала привести до повного державного суверенітету без будь-яких недомовок та обмежень. Здавалося, що згодом Рух стане однією з по-

тужних партій загальнонаціонального рівня, і це є тільки питанням часу. Втім, Рух від партії до всенародного РУХУ зупинився на півдорозі. Це було важливою ознакою краху стрибка в політичну націю.

З іншого боку, у Верховній Раді відбулось утворення першої легальної політичної опозиції. Це була Народна Рада зі 125 депутатів на основі парламентарів регіональних груп, а також парламентських груп «Відродження», «Вільні демократи», «За права людини», «Незалежність» і групи «Демократична платформа в КПУ». Її супротивниками стала так звана «група 239» «За Радянську суверенну Україну». Почалося жорстке політичне протистояння. Демблок брав галасуванням, партапарат голосуванням. Крім того, спостерігався поділ депутатів на Схід—Захід. Східняки не знали мови, історії, культури. Комуністи ще тяжіли до привілеїв партійної номенклатури. Зокрема, В. Івашко обміняв посаду Голови Верховної Ради України на заступника Генерального секретаря ЦК КПРС. Монополія комуністичної партії на владу вже не була безперечною. Навесні 1990 р. вперше в історії СРСР в Україні була зроблена спроба демократично обрати з'їзд народних депутатів і парламент. Утім, деструктивні сили в парламенті далеко ще не чули побажань українського народу і дедалі більше пристосовували незалежність під своє владне корито. У непослідовній діяльності Верховної Ради втрачалась енергія великого стрибка в політичну націю.

Зазначене дістало відзеркалення в законодавчій діяльності Верховної Ради, яка не виявила спроможності до реалізації національно-державної політики у вимірі політичного мислення найбільш прогресивно налаштованих національно-демократичних сил. Показовим у цьому відношенні став Закон про мови, який міг, але не став підґрунтям консолідації українства на засадах спільних національно-ціннісних орієнтирів.

Закон «Про мови в Українській РСР» було схвалено Верховною радою України наприкінці жовтня 1989 р. Часовий збіг даної події з організаційним оформленням Народного Руху України за перебудову не можна вважати випадковим, оскільки поштовх компартійної більшості в Верховній раді до перегляду національно-мовної політики «радянського зразка» міг стати можливим лише на гребені національно-патріотичного піднесення в Україні. До найбільших здобутків Закону слід віднести те положення, що вперше після десятиліть принизливого становища українська мова дістала статус державної на конституційному рівні. «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобу-

тності українського народу, — мовиться в Законі. — Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» [14].

Аналіз Закону водночас дозволяє зробити висновок, що він мав серйозні недоліки, і насамперед у вимірі реалізації національно-мовної політики в Україні. Йдеться про тенденцію (хоча й у завуальованій формі) на збереження двомовності або, більше того, превалювання російської мови в тих регіонах, де українська мова не набула характеру мови міжнаціонального спілкування і не стала своєю чергою культурним здобутком населення. «Українська РСР створює умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці, — стверджується в ст. 3 Закону. — В роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей..., можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови. У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнята для всього населення».

І далі (відповідно до ст. 4 Закону): «Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР» [14].

Зрозуміло, що українська мова за таких обставин набувала серйозних перешкод щодо свого поширення, адже за радянських часів переважно в російськомовних навчальних закладах східних і південних регіонів країни українська мова могла і не вивчатися, тоді як російська мова була обов'язковим компонентом середньої освіти. Так, з урахуванням специфіки історичного та культурно-мовного розвитку значної частини регіонів України за радянських часів українська мова в цих краях як державна (навіть за наявності відповідного закону) не мала перспектив утвердження. Заслугує на підтримку й той висновок,

який має місце в науковій літературі, що Закон не передбачав жодної відповідальності за ігнорування державного статусу української мови, а посилення на чинне законодавство не мало правового характеру, більше розраховане на політичний резонанс, ніж на реальні справи [2].

Отже, обмеженість потенціалу національно-демократичних сил щодо впливу на всі регіони України, роз'єднаність політичних позицій суб'єктів демократичного табору, спроможність компартійного керівництва (принаймні наприкінці 1980-х років) впливати на законодавчий процес... слід віднести до першого блоку негативних чинників, які стримали перехід українського суспільства до політичної нації.

Другий слід пов'язати з характером багатопартійності, яка склалася в Україні на етапі 1989—1990 років. Так, українська багатопартійність послабила монополію КПУ на владу. Втім, багатопартійність за своєю структурою як сукупність нечисленних (за кількістю партійних рядів) і часто-густо радикально протилежних за політичними орієнтаціями політичних партій¹, що характеризу-

¹ Правий фланг представляли: УМА, УНП, УНДП, ДСУ, УХДП, УРП, ДемПУ — партії, національно-демократичного та національно-радикального спрямування, яких об'єднували ідеї ринкових перетворень, боротьби за національну незалежність України.

УНП — Українська національна партія, утворилася у Львові 21 жовтня 1989 року. Лідер — політ'язень Г. Приходько. Чисельність на червень 1990 року — 150 осіб. Не визнавала тодішню державність в Україні, мала націонал-радикальне спрямування.

ДСУ — «Державна самостійність України», утворилася 8 квітня 1990 року на загальному зборі у Львові. Очільник — політ'язень І. Кандиба. За політичними позиціями сприймалася як наступниця справи М. Міхновського і Д. Донцова.

УХДП — Українсько християнсько-демократична партія, утворилася 21—22 квітня у Львові. Лідер — В. Січко, який відбув 6-річне ув'язнення. Проповідувала християнсько-демократичні цінності.

УРП — Українська республіканська партія, утворилася 29—30 квітня 1990 року на з'їзді УГС у Києві. Голова — Л. Лук'яненко. Формувала програму на національно-радикальних позиціях.

ДС — Демократичний Союз. Загальносоюзна демократична структура, утворена 30 квітня — 2 травня 1990 року на IV з'їзді ДС. За політичними поглядами — реалісти-радикали.

УНДП — Українська народно-демократична партія. Утворена 16—17 червня 1990 року. Мала регіональний характер з переважними впливами в Києві, Харкові.

УМА Українська міжпарламентська асамблея, утворена 1 липня 1990 року у Києві; об'єднала 28 громадсько-політичних організацій. На березень 1991 року — 3 млн чоловік. Виникла як націоналістична альтернатива до суспільних структур націонал-комунізму і націонал-демократії, політика яких була спрямована на суверенізацію УРСР.

ДемПУ Демократична партія України, організаційно утворена 15—16 грудня 1990 року в Києві. Перший голова партії — Ю. Бадзьо. Основу ДемПУ склали активісти Народного руху України — тоді ще громадської організації, а не партії. Партія виступала за незалежність України і проведення демократичних реформ.

Партії центристського спрямування — СДПУ, ОСДПУ, УСДП, НПУ, ПЗУ, ЛДПУ — об'єднувалися на платформі побудови Української демократичної держави, розвитку загальнолюдських цінностей, збереження середовища проживання людини, пошуку політичного компромісу.

валися невизначеністю соціальної бази, утворенням навколо ідеї, а не загальнонаціональної програми, локальністю партійного впливу, переважно географічною орієнтацією [15], розмежувала суспільство як за політичним, національно-культурним, мовним, крайовим і навіть віковим факторами.

Інший негатив сформованої багатопартійності виявився в тому, що цей ерзац-плюралізм розчинив державний інтерес у персональному лідерстві, завадив консолідації суспільства, і це дало змогу консервативним силам утримати свої позиції, згорнути перебудовчі процеси і розпочати вибудовувати незалежність за власним розумінням. Українство як суспільство розчинили в «кишенькових партіях» і маленьких наполеончиках-гетьманчиках, які своїми барвистими промовами вже нікого не переконували. На-

СДПУ — Соціал-демократична партія України утворена 27 травня 1990 року після розколу на установчому з'їзді соціал-демократів України і проголошення її фракцією правих. Перший лідер А. Носенко. Виступила за економічні і політичні реформи, національний суверенітет України.

ОСДПУ — Об'єднана соціал-демократична партія України утворена в травні 1990 р. як лівий напрям соціал-демократії України. У своїй діяльності виходила з «принципів демократичного соціалізму» у розумінні традиційних цінностей — свободи, справедливості, солідарності. Програмні установки подібні до висунутих СДПУ. Виступала за федеративний устрій України. Більше уваги, на відміну від СДПУ, приділяла економічним, а не національним проблемам.

УСДП — Українська селянсько-демократична партія. Утворилась на установчому з'їзді в Києві 9 червня 1990 року. Виступила з ідеєю консолідації сил. Мала суперечливий характер. Більшість членів — на платформі КПРС.

НПУ — Народна партія України. Утворилась 22 вересня 1990 року у Дніпропетровську. Її гасло — «Кожна людина має право бути щасливою». Нараховувала 335 осіб.

ПЗУ — Партія зелених України. Утворена 28—30 вересня 1990 року. Виступала з політичними й екологічними гаслами. Намагалась сформувати «круглий стіл» і створити Уряд народної довіри.

ЛДПУ — Українська ліберально-демократична партія утворена на установчому з'їзді 24 листопада 1990 р. Виступила з ідеєю консолідувати лібералізм. Гасло «Менше соціалізму».

Лівий фланг представляли — КПУ, ПДВУ, СТУ, ССУ, КАС — партії комуністичного і прокомуністичного спрямування

КПУ — Комуністична партія України на етапі 1989—1990 рр. зберігала найбільшу чисельність серед політичних партій України. В умовах демократизації суспільства повільно пішла на створення «альтернатив» — Демократичної платформи (сформувалася в 1988 році на ґрунті підготовки до XIX партійної конференції). Українські демплатформи характеризувалися нерішучістю позицій, не підтримували розділу майна КПРС.

ПДВУ — Партія демократичного відродження України. Утворилась на установчому з'їзді 1-2 грудня 1990 року членами «Демплатформи КПРС». Виступала за демократизацію суспільства, ефективну економіку, соціальну захищеність громадян.

СТУ — Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову зареєстрована в травні 1990 р. Обстоювала ідеї оновлення суспільства на базі гуманних, демократичних цінностей соціалізму.

ССУ — Селянська спілка України утворена в вересні 1990 р. Діяла на платформі КПУ.

До лівих партійних структур примикали **Конфедерація анархо-синдикалістів (КАС), Конфедерація анархістів України (КАУ).**

справді змагалися дві протилежні системоутворюючі сили — КПРС і її вірний помічник КПУ, з одного боку, і Народний Рух, з іншого. Усунення 6-ї статті конституції загальмувалось. Утім, у самій партії відбулося розмежування на марксистів і більшовиків. Це свідчило не лише про ностальгію за минулим, а й про те, що знову шукають виходи з кризи за допомогою старих ідеологічних постулатів, коли замість «ворогів народу», винайшли «агентів впливу» і багато іншого для підтримки «сильної руки».

Сама багатопартійність виявилась вдалою спробою ліквідувати українську національну єдність і прагнення українського народу до свободи. Вона «підготувала» можливість запустити програми якоїсь «державної нації», що творяться передусім зусиллями державного апарату на основі спільних для всіх законів. На противагу їм «громадянські нації» творяться зусиллями самого народу і за допомогою духовної еліти — інтелігенції на основі спільної культурної спадщини. Спосіб формування нації, як справедливо зауважує публіцист М. Рябчук, безумовно, має вплив на її подальший характер, дискурсивну легітимізацію, визначення пріоритетів, облаштування й функціонування державних інституцій, здійснення тих чи тих політик [16]. Так, перехоплення державними структурами, представленими компартійною номенклатурою, ініціативи в керівництві політичними процесами від народно-демократичних сил на етапі здобуття незалежності також стало суттєвим гальмом революційного стрибка українства в політичну націю.

Визнаємо, що усунення від влади КПРС вимагало й демократизації (якщо не люстрації) самої системи влади, до якої мали прийти нові політичні сили і чого по суті не відбулося. Йдеться, зокрема, про вирішення ключового питання про президентство в Україні. Спочатку пошукачами цієї посади були 45 претендентів, але згодом залишилося сім осіб, що представляли різні за своїми позиціями політичні сили — В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лукьяненко, А. Мороз, Л. Табурянський, А. Ткаченко¹, В. Чорновіл, І. Юхновський.

Утім, головна боротьба розгорнулася між Леонідом Кравчуком, Головою Верховної Ради України, на етапі передвиборної боротьби — безпартійним і водночас колишнім членом Політбюро ЦК КПУ, завідувачем ідеологічного відділу, секретарем ЦК КПУ, і В'ячеславом Чорноволом, головою Львівської обласної

¹ У ході передвиборної кампанії А.Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Л. Кравчука.

ради, колишнім дисидентом, політв'язнем, представником національно-демократичних сил.

Л. Кравчук висунув програму з п'яти «Д», що означало: державність, демократія, достаток, духовність, довір'я. Це був лаконічний документ із доволі декларативними підходами до програми перетворень в Україні на етапі незалежності¹. Об'єктивність вимагає зазначити, що Л. Кравчуку вдалося частково реалізувати перше програмне положення — державність. Утім, низка економічних, політичних, духовних положень програми не тільки не була реалізована, а й, більше того, внаслідок своєї гостроти привела до економічної, політичної духовної кризи суспільства. Щодо національно-політичних проблем, то вони були визначені в тезі — Духовність. «Історично склалося так, що душу українців, їхню національну самосвідомість, їхню мову, культуру, звичаї нищили протягом століть, — мовиться в Програмі. — Наш святий обов'язок — забезпечити, у найширшому розумінні слова, духовне відродження української нації, надійно гарантуючи водночас вільний національно-культурний розвиток представникам

¹ Передвиборна програма кандидата у Президенти України Леоніда Макаровича Кравчука 5 «Д»

Державність. Утвердження власної державності з усіма її атрибутами — одне з найголовніших завдань, без розв'язання якого народ України ніколи не буде вільним і не зможе сам вирішувати свою долю. Нова держава має бути суверенною і самоврядною, незалежною, правовою і відкритою, здатною надійно захистити життя, майно, всі законні інтереси громадян.

Демократія. Українська держава не може бути нічим іншим, як демократичною державою. Не люди для держави, а держава для людей. Ми маємо прийти до суспільства, де правлять не правителі, а закони, де верховенство не «вищих розпоряджень», а прав і свобод людини. Треба створити всі умови для формування справжнього громадянина своєї держави — вільного, заможного, культурного.

Достаток. Людині, сім'ї, всьому народові нашому необхідно нарешті забезпечити достаток. Ми повинні створити соціально спрямовану економіку, яка працює на людину, а не за рахунок людини, дає людині все для нормального цивілізованого життя: продовольство, одяг, житло, транспортні засоби, товари широкого вжитку і т. д. Треба передати власність людині, зробити її господарем своєї праці та результатів цієї праці. Виробникам — повний простір для ініціативи, непрацевдатним та малозабезпеченим — соціальний захист та допомога з боку держави.

Духовність. Історично склалося так, що душу українців, їхню національну самосвідомість, їхню мову, культуру, звичаї нищили протягом століть. Наш святий обов'язок — забезпечити, у найширшому розумінні слова, духовне відродження української нації, надійно гарантуючи водночас вільний національно-культурний розвиток представникам усіх національностей, що утворюють український народ. Особа, сім'я, духовність — альфа і омега державної політики. Пріоритети у ній — розвитку освіти, науки, культури.

Довір'я. Всі ми разом повинні постійно піклуватися про встановлення у нашому українському домі атмосфери довір'я. Довір'я народу до влади, влади — до народу, людини — до людини. Підозрілість, відчуженість, нетерпимість як саркома роз'їдають суспільний організм. Тому — злагода і ще раз злагода. Тільки за цієї умови ми зможемо побудувати нову, вільну, незалежну, суверенну Україну — державу народу і для народу, для його блага, процвітання, щастя.

усіх національностей, що утворюють український народ. Особа, сім'я, духовність — альфа і омега державної політики. Пріоритети у ній — розвитку освіти, науки, культури» [17—18]. Такі підходи характеризували деякі особливо суттєві потреби розвитку суспільства, проте не конкретизували шляхи їх реалізації, не відображали інноваційності політичної думки, і, зокрема, з погляду проблем формування української політичної нації, взаємозв'язку і взаємозалежності між формуванням громадянського суспільства і реалізацією завдань державного будівництва тощо.

Навпаки, в програмі В. Чорновола «Україна: шлях до свободи» проблема громадянського суспільства визначена як найважливіша в аспекті збереження незалежності України та реалізації нагальних проблем державної політики. «Вячеслав Чорновіл переконаний: головне завдання Президента — об'єднання всього народу України навколо побудови Української незалежної держави та відкритого громадянського суспільства, — зазначено вже в преамбулі до основних положень документа. — В. Чорновіл вважає, що розбудова Української держави можлива тільки шляхом еволюції на основі соціально-економічних та суспільно-політичних реформ, найвищою цінністю яких повинна бути свобода та процвітання кожного громадянина України» [19].

Проблема національного і духовного відродження України розглядалася В. Чорноволом у вимірі державної політики з урахуванням комплексу необхідних політичних завдань — від кардинальної зміни підходів керівництва країни до шляхів розвитку культури — до зміни статусу інтелігенції в суспільстві, пріоритетної уваги щодо розвитку науки тощо. «У сфері культури, науки, освіти, духовного відродження політика Вячеслава Чорновола — це політика деідеологізації та роздержавлення культурного життя, — зазначалось у програмному документі, — політика всебічного відродження української національної культури і духовності; політика повноцінного існування національних культур всіх громадян України; запровадження статусу культурно-національних автономій для національних меншостей; політика відродження авторитету та суспільної значимості інтелігенції, відновлення престижу вчителя, вихователя — гарантів духовного здоров'я народу; це включення всього комплексу прикладних наукових досліджень в механізми ринкової економіки; це всебічне піклування держави про розвиток фундаментальних наук; це державний захист таланту та інтелектуальної власності; це значне збільшення бюджетної долі витрат на освіту, науку і культуру» [19].

Крім того, програмний документ В. Чорновола як кандидата в Президенти — це серйозна розробка конкретних кроків щодо державного будівництва на етапі незалежності України, значна частина положень якої, і насамперед в аспекті соціально-економічних перетворень, зовнішньої політики, екології, євроінтеграційних орієнтирів, безпеки¹ формувала програмну діяль-

¹ **Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на Президента України В. Чорновола**

Вячеслав Чорновіл переконаний: головне завдання Президента — об'єднання всього народу України навколо побудови Української незалежної держави та відкритого громадянського суспільства.

В. Чорновіл вважає, що розбудова Української держави можлива тільки шляхом еволюції на основі соціально-економічних та суспільно-політичних реформ...

В економічній сфері

Головним завданням Президента є формування нової соціально орієнтованої ринкового типу економіки суверенної України, яка забезпечує максимальну підприємницьку свободу її громадянам, відкриває можливості для найширшої реалізації творчого потенціалу людини, гарантує гідний людині рівень життя та постійне його підвищення...

Першочерговими заходами в галузі економіки В. Чорновіл вважає:

- роздержавлення та приватизацію підприємств;
- якнайшвидше введення національної грошової одиниці та перебудову всієї фінансової системи;
- реформу податкової політики в інтересах кожного громадянина України, населеного пункту та регіону, в якому він проживає;
- лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності, створення однакових умов для її здійснення всім підприємствам, незалежно від форми власності, широке залучення в економіку іноземних інвестицій та їх захист;
- конверсію оборонних підприємств з одночасними заходами соціального захисту працівників оборонного комплексу;
- утворення української митної служби, прийняття митних та інших протекціоністських заходів захисту ринку та вітчизняних товаровиробників;
- реформу оплати праці, зняття будь-яких обмежень на заробітки з державними гарантіями мінімального розміру оплати праці, пенсій, стипендій і т. п., які базуються на науково-обґрунтованому прожитковому мінімумі й індексуються в разі інфляції...

Соціальна політика В. Чорновола — це політика створення рівних можливостей для реалізації творчого і професійного потенціалу кожної людини і кожної соціальної групи; це політика державних гарантій для тих, хто ще не здатний забезпечити собі гідне життя в умовах ринкової економіки; це гарантія пенсій для спокійної старості; це гарантія кваліфікованого загальнодоступного медобслуговування; це регулювання цін на найнеобхідніші товари широкого вжитку...

У сфері екологічної безпеки

Вячеслав Чорновіл вважає, що екологічна політика має бути піднесена в ранг державної, що для стабілізації екологічної ситуації і її поліпшення в найближчі п'ять років необхідно реалізувати комплекс радикальних заходів. Серед них:

— інвентаризація і повний контроль за джерелами забруднення; забезпечення регулярного інформування населення про екологічний стан територій; розширення наукових досліджень у цій галузі і створення необхідної інфраструктури та екологічних механізмів використання і охорони природних ресурсів; поступове впровадження у виробництво екологічно чистих технологій.

Невідкладними заходами, які будуть реалізовані в числі перших указів Президента, стануть: закриття Чорнобильської АЕС, заходи для створення міжнародного фонду ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

У сфері культури, науки, освіти, духовного відродження

ність (з тією чи іншою мірою успішності її реалізації) усіх після Л. Кравчука президентів і урядів України.

Якщо визначити причини того, чому Програма В.Чорновола не переконала більшість громадян України (за кандидатуру В. Чорновола на президентських виборах проголосувало 23,27 % виборців на противагу 61,59 % голосів виборців за кандидатуру Л. Кравчука), то суттєву роль тут відіграла інертність, традиційність мислення значної частини суспільства, сприйняття фігури Л. Кравчука в якості досвідченого політика, очевидного лідера країни, прагматика на противагу особі В. Чорновола, який (не без ідеологічної обробки суспільства з боку ЗМІ) сприймався як представник націоналістичних сил. Серйозним негативним чинником став і розкол у рядах національно-демократичного табору. Хоча тенденція до об'єднання партій і суспільно-політичних організацій національно-демократичного спрямування й виявляла себе, хитка коаліція навколо Руху змогла проіснувати тільки до вересня 1991 року і фактично розпалася в період президентської виборчої кампанії, коли УРП і ДемПУ, проігнорувавши рішення Великої ради Руху, висунули своїх кандидатів на посаду Президента України й розгорнули виборчу боротьбу проти кандидата від Руху В. Чорновола.

Так, парадоксом залишається те, що саме один з колишніх лідерів КПУ очолив незалежну Україну попри те, що саме протидія ідеології і практиці комуністичного режиму виявляла себе протягом десятиліть у якості найбільш потужного спонукального чинника боротьби національно-патріотичних сил за незалежність України. Ідеться при цьому не тільки і не стільки про особу Л. Кравчука як першого Президента України, чиї модернізовані

Політика Вячеслава Чорновола — це політика деідеологізації та роздержавлення культурного життя; політика всебічного відродження української національної культури і духовності...

У сфері національної безпеки

Політика В.Чорновола — це політика відродження славних традицій захисників України, створення гарантій безконфліктного існування миролюбної Української держави. Суть цієї політики є оборонна доктрина, забезпечувана національною армією — професійною, деполітизованою, справді народною.

Гарантом безпеки України повинна стати також її участь у системі загальноєвропейської колективної безпеки...

У сфері міжнародної політики

Вячеслав Чорновіл вважає головним завданням Президента збереження дружніх взаємовигідних стосунків із всіма державами колишнього СРСР, активну участь України у творенні загальноєвропейської політики миру і співробітництва...

У сфері державного будівництва

Вячеслав Чорновіл головним завданням Президента вважає побудову держави всенародного довіря, державу для народу і для кожного громадянина України...

погляди на етапі боротьби України за незалежність суттєво відрізнялись від позиції консервативної компартійної верхівки, скільки про роль, яку продовжувала відігравати ця верхівка в державних структурах країни в центрі і на місцях у формуванні проєктів подальшого розвитку України. Проблеми національно-державного будівництва, зокрема, почали розглядатися не лише у вимірі традиційних підходів минулого за значної частки нівелювання культурної, історичної, мовної спадщини етнічного українства, а й поза тенденцією широкої демократизації суспільного життя як передумови соціального, національно-культурного самовираження усіх громадян України, тобто формування української політичної (громадянської) нації.

Як справедливо зазначає з цього приводу український публіцист і політолог Т. Возняк, «УСРСРівська адміністративна вертикаль», якою б слабкою вона не була, стала певним бюрократичним ресурсом (на базі російськомовної партноменклатури) для творення окремої української політичної нації. Однак, на жаль, номенклатурним. «Показово те, що саме українська совєцька номенклатура реально проголосила українську незалежність. Бо ж незалежність не була завойована у боротьбі з цією, по суті колоніальною, адміністрацією. Зовсім ні — саме колоніальна адміністрація стала головним творцем українського суверенітету. І вона не могла проголошувати щось, що не було б в її інтересі. Вона вже тоді бачила своє реальне місце в спланованому нею «проєкті Україна». Таким чином, від самого початку проєкт був номенклатурним. І першими громадянами незалежної «української нації» зразка 1991 року стали все ті ж совєцькі номенклатурники».

І далі: «ситуація із створенням «української нації» на початку 90-х почала нагадувати ситуацію в Речі Посполитій XVIII ст. чи Угорському королівстві, коли польську чи угорську «націю» складала тільки шляхта, і до неї не входили польськомовні чи мадяромовні селяни. До «української нації» так і не було запрошено більшу частину населення України — вона і досі ніяк не може брати участі у вирішенні своєї долі та долі країни — ані через тепер вже регулярно фальшовані вибори, ані через співвласність чи причетність до розподілу більшої частини національного продукту — вона відчужена від більшої частини власності, виробничих можливостей, ані політично — вона не організована й зазнає маніпуляцій, вона не може реально усвідомлювати та вербалізувати свої інтереси. Весь проєкт здійснюється не в її, якому б то не було, інтересі...» [20].

Отже, революційний стрибок українського суспільства до політичної нації на етапі боротьби за незалежність не було завершено, незважаючи на реальний прорив народу у справі консолідації, національного і духовного відродження, перетворення на дієвий суб'єкт демократичних процесів. Утім, саме цей стрибок став свідченням потенціалу українського суспільства як нації, визначив не тільки втрати, а й здобутки українства, принаймні у вимірі усвідомлення сутності процесів, що відбувалися на шляху до суверенітету, перспектив і реальних передумов перетворення на громадянську спільноту.

Перебудовні процеси в Україні, зокрема, попри усі суперечливі аспекти їх реалізації, показали вагомість національно-політичного фактору у вимірі кардинальних політичних, соціально-економічних, державотворчих змін. Консолідація більшості українського суспільства як громадянської спільноти на етапі боротьби за демократію і незалежність відбувалась саме на національному ґрунті під гаслами соборності України, відродження її історії, мови, культури. Процеси привели до усвідомлення, що спільнота стає політичною нацією за умов об'єднання усіх її громадян, і водночас ця спільнота може стати політичною за умови збереження її етно-культурного («національного») ядра як спадщини титульного етносу — українства. «Протиставлення «політичної» нації та «етнічної» в українських умовах є частиною маніпулятивної стратегії, спрямованої на те, щоб загальмувати формування модерної нації взагалі і не допустити перетворення покірних підданих у свідомих і вимогливих громадян» [16].

Збереження етнічного ядра політичної нації за нівелювання суперечностей вимагає водночас постійної наполегливої державотворчої і націєтворчої роботи всіх рівнів з включенням до неї усіх етносів, об'єднаних єдиною метою. Ця мета відома — загальний добробут, рівноправність, верховенство права, демократія [16]. Питання, отже, стоїть у більш широкій площині, а саме — подолання стереотипів минулого щодо характеру державної влади, національно-політичного і національно-державного будівництва в Україні, створення умов для економічного прогресу, демократії, реального народовладдя громадян України як перспективи їх консолідації на визнаних ціннісних засадах як громадянської (політичної) спільноти.

Так, загальне національне піднесення під час перебудовних процесів підвело українське суспільство до революційного прориву до політичної нації, який за низкою об'єктивних чинників

був загальмований. Відродження на національному ґрунті стало чи не найважливішою передумовою здобуття національної незалежності України, тоді як сам чинник незалежності не забезпечив одночасного з цим формування української політичної нації. Цей процес став питанням подальшого етапу розвитку українського суспільства, будучи не лише актуалізованим, а й ускладненим через нагромадження соціально-економічних, політичних, національно-мовних проблем. Новий час поставив у площині формування української політичної нації нові завдання. Утім, деякі теоретичні й практичні підходи щодо зазначеного питання, опрацьовані під час перебудови, зберегли не тільки вагомість, а й першочергове значення в аспекті консолідації українського народу як сформованої громади, спільноти, нації.

Література

1. Конституция общенародного государства. / Под общ. ред.: К. М. Боголюбов, М. С. Смиртюков. — М.: Политиздат, 1978. — 247 с.
2. Мельник І. А. Національне відродження в процесі утвердження суверенітету України / Мельник І. А. // Збірник наукових праць. — К.: Фоліант, 2005. — Т. 4. — С. 59—74 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yarosch.mylivepage.com/wiki/1325/375>
3. Біля витоків української незалежної держави (до 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/3514.htm>
4. Українська Гельсінська Спілка (УГС). Дисидентський рух в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162804910>
5. Болбат Т. Перші осередки Народного Руху України за перебудову на Сході України / Болбат Т. // Схід. — 2009. — № 6 (97). — С. 21—24.
6. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985—1991 рр.): навч. посіб. для студ. вузів / Бойко О. Д. — К.: Кондор, 2004. — 356 с.
7. Програма Народного Руху України за перебудову. Проект. — Літературна Україна. — 1989. — 16 лютого.
8. До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки // Літературна Україна. — 1989. — 21 вересня.
9. К русскому населению Украины // Літературна Україна. — 1989. — 5 жовтня.
10. Проти антисемітизму // Літературна Україна. — 1989. — 19 жовтня.
11. Про національну символіку // Літературна Україна. — 1989. — 19 жовтня.

12. Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Проект // Літературна Україна. — 1989. — 12 січня.

13. Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні суших // Літературна. Україна. — 1989. — 2 березня.

14. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» від 28.20.2989 № 8212-XI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>

15. Кизименко І. Історіографія формування політичних партій України / Кизименко І. // Вісник КНТЕУ. — 2010. — № 3. — С. 99—107.

16. Рябчук М. Політична нація. Про перспективи українського халіфату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maidanua.org/arch/arch2010/1283175769.html>

17. Президенти та уряди України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://histua.com/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini/prezidenti-ta-uryadi-ukraini>

18. Леонід Макарович Кравчук. Передвиборна програма кандидата у Президенти України Леоніда Макаровича Кравчука 5 «Д» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.com.ua/encyclopedia/utverdzhennya-nezalezhno-ukra-ni/leon-d-makarovich-kravchuk/>

19. Україна: шлях до свободи. Основні принципи програми кандидата на Президента України В. Чорновола. — Народна Справа. Часопис Волинської крайової організації НРУ. — 1991. — № 5. — 22 жовтня. 3 фондів ЦДАОО України, ф. 270, оп. 1, д. 123, 21—22 зв., 23 арк. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Rukh/Tema_7/index.php?39

20. Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/voznyak.htm>